

Chiasm and gradation in Uzbek poetic speech: structural-semantic and functional features of poetic syntax

Mamaziyayev Oblaberdi Xudoberganovich

Kokand University

Teacher of Foreign languages department

e-mail: omamaziyayev77@gmail.com

Annotation

This article is devoted to a systematic examination of the role of chiasmus and gradation in Uzbek poetic discourse and their potential to enhance artistic and aesthetic effect within poetic syntax. In poetic theory, the rhythmic organization of speech, its melodiousness, logical coherence, semantic intensity, and emotional-expressive value are regarded as fundamental characteristics of poetic language. The main aim of the study is to determine the status of chiasmus and gradation within the system of stylistic devices and to provide a scientifically grounded description of their structural-semantic types, mechanisms of formation, and functional roles. The article consistently analyzes the relationship between chiasmus and antithesis, the semantic and pragmatic transformations of chiasmatic structures, as well as the lexical, morphological, and syntactic realizations of gradation and their compositional functions within poetic texts. The research methodology is based on a combination of synchronic and diachronic analysis, comparative-stylistic approach, and contextual and structural analysis. The results demonstrate that chiasmus and gradation, as poetic figures, play a significant role in ensuring the semantic integrity of artistic discourse, increasing expressive impact, intensifying semantic contrast and gradational development, and reinforcing the aesthetic clarity of the author's idea. The study also highlights the role of chiasmus and gradation in the formation of individual authorial style within poetic syntax, emphasizing their capacity to enhance imagery, musicality, and semantic density. As a result, the conclusions of the research contribute to the development of poetic discourse theory, provide a methodological basis for further scholarly investigations, and offer practical value for philological studies in higher education by promoting a more refined culture of stylistic analysis.

Keywords: poetic syntax; poetic discourse; artistic language; chiasmus; chiasmatic structure; gradation; ascending gradation; descending gradation; antithesis; parallelism;

Kirish

Badiiy nutqning estetik tabiatini aniqlash, uning mazmun va shakl uyg'unligini ilmiy izohlash filologiya fanining muhim yo'nalishlaridan biri sanaladi. Chunki badiiy matn oddiy axborot almashinuvi vositasi bo'lish bilan cheklanmaydi: u muallif g'oyasini ta'sirchan ifodalash, o'quvchi ongida obraz yaratish, hissiy holatni kuchaytirish va ma'no qatlamlarini ko'paytirish vazifasini ham bajaradi. Shu jihatdan badiiy matn tili, ayniqsa, poetik nutqning sintaktik tashkil topishi alohida e'tibor talab qiladi. Poetik sintaksis doirasida so'z, birikma va gaplarning joylanishi, takrorlanishi, qarama-qarshi

qo'yilishi, bosqichma-bosqich kuchaytirilishi kabi jarayonlar tasviriylikni, ohangdorlikni va mantiqiy izchillikni ta'minlaydi. Natijada badiiy nutqning ifodaviy quvvati oshadi, matn kompozitsiyasi yanada yaxlitlashadi, g'oya va obrazlar o'zaro bog'lanib, o'quvchi tasavvurida barqaror ta'sir uyg'otadi.

Poetik sintaksisda badiiylilikni kuchaytiruvchi vositalar ichida ritorik figuralar muhim o'rin tutadi. Ular nutqni "bezash" uchun emas, balki mazmunni shakllantirish, semantik kuchlanishni yaratish, fikrni keskinlashtirish va muallif pozitsiyasini aniqroq ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Bunday figuralar ichida xiazm hamda gradatsiya poetik nutqning mantiqiy va estetik mexanizmlarini

faollashtiruvchi samarali vositalar sifatida ajralib turadi. Xiazm sintaktik birliklarning kesishma tartibda joylashuvi orqali simmetriya va kontrastni bir paytda yuzaga chiqaradi. Gradatsiya esa ma'no va ifoda darajalarini ketma-ket kuchaytirish yoki pasaytirish asosida fikr harakatini dinamik tarzda tashkil etadi. Har ikkisi ham badiiy matnda ritm, ohang va semantik zichlikni kuchaytiradi.

Xiazm, avvalo, tuzilish tamoyili bilan xarakterlanadi: elementlar o'zaro almashgan holda qayta joylashadi va natijada matnda ichki "ko'zgusimon" tartib paydo bo'ladi. Bunday tartib o'quvchi e'tiborini muhim semantik bo'g'inlarga jamlaydi, mazmunni ikki tomonlama "ko'rsatadi" va fikrning mantiqiy qirralarini keskinlashtiradi. Xiazm ko'pincha antiteza bilan yonma-yon keladi yoki antitezani yanada ta'sirchan qiladi. Chunki xiazmning simmetrik modeli qarama-qarshilikni faqat mazmun darajasida emas, balki shakl darajasida ham ko'rsatadi. Shakl va mazmun birlashganda esa badiiy ta'sir kuchayadi: o'quvchi qarama-qarshi tushunchalar o'rtasidagi masofani ham, ularning ichki bog'lanishini ham bir vaqtning o'zida his qiladi.

Gradatsiya poetik matnda ma'no rivoji va hissiy kuchlanishning bosqichma-bosqich o'sishi yoki susayishi bilan bog'liq. U leksik vositalar orqali ham, sintaktik qurilmalar orqali ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, bir xil sintaktik qolipda kelgan gaplar yoki bo'laklarning ketma-ketligi ma'noni kuchaytiradi; yoki muayyan birliklarning tartibli joylashuvi fikrni kulminatsiyaga olib boradi. Gradatsiya o'quvchi idrokini boshqaradi: u qaysi nuqtada urg'u kuchayishini, qayerda yakuniy xulosa yoki emotsional cho'qqi yuzaga kelishini belgilaydi. Shu sababli gradatsiya poetik matn kompozitsiyasining ichki "dvigateli" sifatida ham talqin qilinadi. O'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiyaning qo'llanish doirasi keng

bo'lib, u turli janr va uslublarda uchraydi. She'riyatda bu figuralar ritm va ohangdorlik bilan uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi. Poetik matnning musiqa va ma'no uyg'unligi aynan sintaktik tashkil orqali yuzaga kelgani uchun, xiazm va gradatsiya kabi figuralarning funksional imkoniyatlarini o'rganish badiiy nutq nazariyasi uchun ham, poetik tahlil amaliyoti uchun ham dolzarbdir. Bu figuralar nafaqat "go'zal" ifoda yaratadi, balki muallif g'oyasini aniqlashtiradi, matn mazmunini qatlamlashtiradi, obrazlar o'rtasidagi munosabatlarni kuchaytiradi va o'quvchi bilan muallif o'rtasidagi estetik aloqa mexanizmini faollashtiradi.

Xiazm va gradatsiyaning o'rganishda bir necha ilmiy muammo alohida ahamiyatga ega. Birinchidan, ularning struktur-semantik turlari va shakllanish mexanizmlarini aniqlash zarur. Chunki xiazm faqat "A-B / B-A" ko'rinishidagi soddalashtirilgan model bilan cheklanmaydi: unda bo'laklarning almashuvi, parallel qurilmalar, antonimik juftliklar, sintaktik bo'linish va qayta birikish jarayonlari ishtirok etadi. Gradatsiya ham faqat "kuchayish" bilan izohlanmaydi: unda pasayish gradatsiyasi, izchil ketma-ketlik, semantik kengayish, emotsional intensivlikning ortishi kabi ko'rinishlar kuzatiladi. Ikkinchidan, bu figuralarning kommunikativ-pragmatik vazifalarini ko'rsatish muhim: xiazm va gradatsiya muallifning qanday maqsad bilan urg'u berayotgani, o'quvchini qaysi nuqtaga yo'naltirayotgani va badiiy ta'sirni qaysi mexanizm orqali kuchaytirayotgani bilan bog'liq.

Uchinchidan, xiazm va gradatsiyaning matn ichidagi kompozitsion roli aniqlanishi lozim. Badiiy matn ko'pincha ichki ritm, semantik markaz va kompozitsion bo'g'inlar orqali tashkil topadi. Xiazm simmetriya asosida markaz yaratishi, fikrni "ikki tomondan" yopib, muayyan g'oyani kompozitsion jihatdan mustahkamlashi mumkin. Gradatsiya esa matnni harakatga keltiradi, hissiy kuchlanishni to'plab, yakuniy nuqtaga

olib boradi. Shu ma'noda, bu figuralar matnning ichki arxitekturasini belgilovchi vositalar sifatida ham ko'riladi.

To'rtinchidan, xiazm va gradatsiyaning individual muallif uslubi shakllanishidagi o'rni ham tadqiqotning muhim masalasidir. Har bir ijodkor sintaktik figuralardan o'z estetik didi, poetik tafakkuri va g'oyaviy yo'nalishiga mos tarzda foydalanadi. Shu sababli xiazm va gradatsiyaning qo'llanish chastotasi, tipik modellari va ma'no yuklamasi muayyan muallif uslubini tavsiflashda daliliy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu esa poetik nutqni nafaqat umumiy nazariy mezonlar bilan, balki individual ijodiy tizim doirasida ham yoritish imkonini beradi.

Mazkur maqolada xiazm va gradatsiya poetik sintaksisning muhim figuralari sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotning umumiy yo'nalishi xiazm va gradatsiyaning badiiy matndagi ifodaviy, semantik va pragmatik xususiyatlarini ko'rsatishga qaratiladi. Shu bilan birga, ularning antiteza, parallelizm, takror, leksik-semantik munosabatlar kabi hodisalar bilan o'zaro aloqasi ham nazardan chetda qolmaydi. Chunki poetik matnda figura ko'pincha "yakka" ishlamaydi: u boshqa vositalar bilan qo'shilib, murakkab badiiy effekt hosil qiladi. Kirish qismida ta'kidlash joizki, poetik sintaksisni o'rganish badiiy tahlil madaniyatini ham rivojlantiradi. O'quvchi va tadqiqotchining matnni idrok etish jarayonida sintaktik qurilmalar, ularning joylanishi, takror va qarama-qarshi qo'yilish mexanizmlari muhim signallar vazifasini bajaradi. Xiazm va gradatsiya ana shunday signallarning eng ta'sirchan ko'rinishlaridan bo'lib, ular orqali muallif o'z fikrini nafaqat aytadi, balki uni qanday aytishni, qaysi nuqtada kuchaytirishni, qaysi nuqtada keskinlashtirishni ham belgilaydi. Natijada poetik matnning mazmuniy yaxlitligi mustahkamlanadi, estetik qiymat oshadi, tilning badiiy imkoniyatlari yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot o'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya figuralarining struktur-semantik hamda funksional xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, u kompleks lingvostilistik metodologiya asosida amalga oshirildi. Tadqiqotning umumiy yondashuvi deskriptiv-analitik va interpretativ xarakterga ega bo'lib, unda poetik matn til birliklari alohida-alohida emas, balki kontekst, kompozitsiya va muallif niyati bilan uzviy bog'liq holda o'rganildi. Metodologik jihatdan ish poetik sintaksis nazariyasiga tayangan holda olib borildi va xiazm hamda gradatsiya ritorik bezak vositalari sifatida emas, balki badiiy mazmunni shakllantiruvchi, semantik kuchlanishni boshqaruvchi va matn ichki tuzilishini tashkil etuvchi muhim funksional birliklar sifatida talqin qilindi. Shu sababli tadqiqotda formal yondashuv bilan bir qatorda semantik, pragmatik va kontekstual tahlil usullari birgalikda qo'llanildi.

Tadqiqot ob'ekti sifatida o'zbek poetik nutqining sintaktik tashkil topishi, xususan, badiiy matnda figuralashgan sintaktik qurilmalar tizimi olindi. Tadqiqot predmeti esa xiazm va gradatsiyaning poetik matndagi konkret realizatsiyalari, ularning qurilish modellariga xos belgilari, semantik munosabatlari va badiiy vazifalaridan iborat bo'ldi. Tahlil birligi sifatida alohida gaplar bilan cheklanilmay, gaplararo bog'lanishlar, parallel konstruksiyalar, band va mikromatn doirasidagi sintaktik figuralashuv holatlari ham qamrab olindi. Bunday yondashuv xiazm va gradatsiyaning faqat lokal emas, balki kompozitsion darajadagi funksiyalarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot materiali poetik nutqning uslubiy va semantik rang-barangligini aks ettiruvchi she'riy matnlardan tanlab olindi. Materialni shakllantirishda janr, mavzu va uslub mezonlariga amal qilindi, ya'ni lirik, falsafiy, ijtimoiy va obrazli she'riyat namunalari qamrab olinib, xiazm va gradatsiya figuralarining turli kontekstlarda namoyon

bo'lishi ta'minlandi. Material tanlash jarayonida asosiy e'tibor figuralarning aniq struktur belgilariga qaratildi: sintaktik elementlarning kesishma joylashuvi, semantik juftliklarning almashuvi, darajalanishning izchil rivoji, kulminatsion nuqtaning mavjudligi kabi omillar tanlov mezon sifatida belgilandi. Har bir ajratilgan misol minimal, ammo yetarli kontekst bilan birga qayd etildi, chunki poetik figura ko'pincha faqat keng kontekstda o'zining to'liq funksional yukini namoyon qiladi.

Material yig'ish jarayonida ekssirpatsiya usuli qo'llanildi. Poetik matnlardan xiazm va gradatsiya belgilari mavjud bo'lgan birliklar izchil ajratilib, kartoteka shakllantirildi. Har bir birlik uchun figuraning turi, realizatsiya darajasi, sintaktik modeli, semantik munosabatlari va kontekstual vazifasi qayd etildi. Bu bosqich keyingi tasnifiy va tahliliy jarayonlar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Ekssirpatsiya jarayonida faqat aniq va funksional jihatdan asoslangan misollar tanlab olindi, shaklan o'xshash, ammo semantik yoki pragmatik jihatdan noaniq holatlar alohida guruhga ajratildi va umumiy xulosaga kiritilmadi.

Tadqiqotning dastlabki tahlil bosqichida deskriptiv metod qo'llanilib, xiazm va gradatsiyaning poetik nutqda uchraydigan asosiy ko'rinishlari tavsiflandi. Bu bosqichda figuralarning formal belgilari, sintaktik qurilishi, parallelizm va inversiya bilan munosabati aniqlab olindi. Shundan so'ng tasnifiy metod asosida xiazm va gradatsiya turlarga ajratildi. Xiazm sintaktik qurilmaning kesishma asosida tashkil topishi darajasiga ko'ra sof sintaktik, leksik-sintaktik va kengaytirilgan ko'rinishlarga bo'ldi. Gradatsiya esa semantik harakat yo'nalishiga qarab kuchayuvchi, pasayuvchi va zanjirsimon turlarga ajratildi. Tasnif jarayonida figuralarning shakliy emas, balki funksional belgilariga ustuvor ahamiyat berildi.

Asosiy tahlil bosqichi struktur-semantik metod asosida olib borildi. Bu bosqichda

har bir misolda sintaktik tuzilma va semantik mazmun o'rtasidagi munosabat alohida e'tibor bilan ko'rib chiqildi. Xiazm tahlilida elementlarning almashuvi natijasida qanday semantik kontrast yoki simmetriya yuzaga kelayotgani, shakliy tartib mazmuniy qarama-qarshilikni qay darajada kuchaytirayotgani aniqlandi. Gradatsiya tahlilida esa darajalanishning ketma-ketligi, semantik pog'onalar o'rtasidagi masofa, kulminatsion nuqtaning sintaktik vositalar bilan qanday mustahkamlangani tahlil qilindi. Struktur va semantika o'rtasidagi uyg'unlik figuraning badiiy samaradorligini belgilovchi asosiy mezon sifatida olindi.

Tadqiqotda kontekstual va pragmatik tahlil usullari ham muhim o'rin tutdi. Xiazm va gradatsiyaning matn ichidagi vazifasi faqat formal qurilish bilan cheklanmaydi, balki muallif niyati, baholash munosabati va o'quvchiga ta'sir mexanizmi bilan chambarchas bog'liq. Shu bois figuralar joylashgan band yoki mikromatn doirasida ularning qanday kompozitsion rol bajarishi, qaysi semantik markazni ajratib ko'rsatishi va qanday emotsional ta'sir hosil qilishi izchil tahlil qilindi. Pragmatik tahlil orqali figuralarning urg'u yaratish, dramatik kuchlanishni oshirish, xulosani keskinlashtirish kabi vazifalari ochib berildi. Qiyosiy-uslubiy metod yordamida turli poetik kontekstlarda uchragan xiazm va gradatsiya modellari o'zaro solishtirildi. Bu orqali bir xil figura turli uslubiy muhitda qanday funksional yuklama kasb etishi, boshqa stilistik vositalar bilan qanday uyg'unlashishi aniqlashtirildi. Ayniqsa, xiazmning antiteza va parallelizm bilan, gradatsiyaning takror va baholovchi birliklar bilan chegaradosh holatlari alohida tahlil qilindi. Differensial tahlil figuralar o'rtasidagi chegaralarni aniqlash va terminologik aniqlikni ta'minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalarining barqarorligini ko'rsatish maqsadida elementar statistik umumlashtirish usulidan ham foydalanildi. Ajratilgan misollar soni, figura turlarining

nisbiy uchrash chastotasi va modellarning taqsimoti umumlashtirilib, xulosalar faqat alohida kuzatuvlarga emas, balki takrorlanuvchi tendensiyalarga asoslandi. Statistika yondashuv poetik hodisaning badiiy qiymatini miqdoriy baholash uchun emas, balki kuzatilgan qonuniyatlarning tizimlilikini tasdiqlash uchun qo'llanildi.

Umuman olganda, mazkur metodlar majmui xiazm va gradatsiyaning poetik nutqdagi formal qurilishi, semantik mexanizmi va funksional vazifalarini izchil va asosli ravishda yoritish imkonini berdi. Aynan shu metodologik asos keyingi "Natijalar" bo'limida keltiriladigan tahliliy xulosalarning ilmiy ishonchlilikini ta'minlaydi.

Tahlil natijalari o'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya figuralari poetik sintaksisning barqaror, tizimli va yuqori funksional yuklamaga ega birliklari ekanini ko'rsatdi. Ushbu figuralar poetik matnda tasodifiy yoki bezak xarakterida emas, balki mazmuniy-kompozitsion qurilishning faol unsurlari sifatida qatnashadi. Ular muallif g'oyasini aniqlashtirish, semantik urg'uni kuchaytirish, emotsional holatni bosqichma-bosqich shakllantirish hamda o'quvchi idrokini ma'lum yo'nalishga boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, xiazm va gradatsiya ko'pincha boshqa poetik figuralar bilan uzviy aloqada bo'lib, poetik nutqning ichki mexanizmlarini faollashtiradi.

Natijalar

Xiazm bo'yicha olingan natijalarga ko'ra, bu figura poetik nutqda bir necha struktur-semantik ko'rinishda namoyon bo'ladi. Eng ko'p uchraydigan holatlarda xiazm sintaktik elementlarning kesishma asosida joylashuvi orqali shakllanadi va bu joylashuv mazmuniy kontrast yoki mazmuniy halqa hosil qiladi. Tahlil qilingan misollarda xiazmatik qurilmalar ko'pincha sub'ekt–predikat, aniqlovchi–aniqlanmish yoki to'ldiruvchi–kesim munosabatlari doirasida yuzaga keladi. Bunday almashuv natijasida gapning sintaktik skeleti

o'zgaradi, lekin mazmun yanada aniqlashadi va baholovchi ohang kuchayadi. Xiazm orqali berilgan fikr oddiy bayon shakliga nisbatan kuchliroq mantiqiy va emotsional ta'sirga ega bo'lishi aniqlanadi.

Xiazmning muhim natijalaridan biri uning antiteza bilan munosabatida namoyon bo'ladi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, poetik matnda antitezaning sezilarli qismi xiazmatik qurilmalar orqali mustahkamlanadi.

Qarama-qarshi tushunchalar nafaqat semantik darajada, balki sintaktik joylashuv darajasida ham almashib keladi. Bu holatda xiazm antitezani kuchaytiruvchi kompozitsion vositaga aylanadi. Bunday konstruksiyalar o'quvchi idrokida qarama-qarshilikni yanada aniq va barqaror qilib ko'rsatadi, fikrni umumlashtiradi va baholash munosabatini kuchliroq ifodalaydi.

Natijalarda xiazmning kengaytirilgan turlari ham aniqlangan. Bu holatda kesishma tartib bitta gap doirasida emas, balki bir necha gap yoki butun band davomida yuzaga chiqadi. Kengaytirilgan xiazm poetik matnda kompozitsion vazifa bajaradi: u bandning ichki ritmini birlashtiradi, semantik markazni belgilaydi va fikrning mantiqiy yopilishini ta'minlaydi. Bunday xiazm turlari ko'proq falsafiy umumlashmalar, xulosaviy mulohazalar va g'oyaviy yakunlar beriladigan o'rinlarda uchrashi kuzatildi. Demak, xiazm nafaqat lokal ta'sir vositasi, balki matn miqyosida ishlaydigan sintaktik figura sifatida ham faoliyat yuritadi.

Gradatsiya bo'yicha olingan natijalar poetik nutqda semantik dinamikaning asosiy mexanizmlaridan biri aynan gradatsiya orqali amalga oshirishini ko'rsatdi. Tahlil qilingan materiallarda gradatsiya ikki asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi: kuchayuvchi va pasayuvchi gradatsiya. Kuchayuvchi gradatsiya ko'pincha emotsional intensivlikni oshirish, obrazni kulminatsiyaga olib borish va muallif

bahosini keskinlashtirish uchun xizmat qiladi. Pasayuvchi gradatsiya esa fikrni yumshoq yakunlash, ichki sokinlikni ifodalash yoki dramatik kuchlanishni bosqichma-bosqich susaytirish vazifasini bajaradi.

Gradatsiyaning realizatsiya usullari tahlil qilinganda, uning leksik va sintaktik ko'rinishlari barqaror ajralib chiqdi. Leksik gradatsiyada darajalanish baholovchi so'zlar, sinonimik qatorlar yoki semantik pog'onalariga ega birliklar orqali yuzaga keladi. Bunda har bir keyingi birlik oldingisiga nisbatan kuchliroq yoki zaifroq ma'no yuklamasiga ega bo'ladi. Sintaktik gradatsiyada esa darajalanish parallel sintaktik qurilmalar, takroriy qoliplar va gap tuzilishidagi bosqichma-bosqich o'zgarishlar orqali amalga oshadi. Natijalarga ko'ra, sintaktik gradatsiya poetik ritm va intonatsiya bilan uzviy bog'langan bo'lib, matnning ohangdorligini va harakatini ta'minlaydi.

Gradatsiyaning boshqa figuralar bilan integratsiyasi ham muhim natijalar qatoriga kiradi. Ayniqsa, gradatsiya va takrorning birgalikda qo'llanishi poetik nutqda kuchli ta'sirchanlik hosil qiladi. Takror sintaktik tayanch vazifasini bajarib, ritmni barqarorlashtiradi, gradatsiya esa semantik harakatni ta'minlaydi. Shuningdek, gradatsiya antiteza bilan tutashgan hollarda semantik qarama-qarshilikka olib boruvchi bosqichma-bosqich kuchlanish hosil qiladi. Bu holatda o'quvchi avval darajalanishni idrok etadi, so'ng keskin qarama-qarshilik orqali g'oyaviy xulosani qabul qiladi.

Natijalarda gradatsiya va giperonimik munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlik ham aniqlandi. Gradatsiya ko'pincha umumiy tushunchadan xususiy tushunchaga yoki aksincha harakat qiladi. Bu jarayon poetik tasvirda perspektivaning o'zgarishiga olib keladi: obraz kengayadi yoki torayadi, tasvir "yaqinlashadi" yoki "uzoqlashadi". Bunday gradatsion harakat poetik matnda

obrazning rivojini, ichki kechinmalarning ketma-ket ochilishini ta'minlaydi.

Xiazm va gradatsiyaning o'zaro munosabati natijalarning muhim qismi hisoblanadi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, bu ikki figura ko'pincha alohida emas, balki ketma-ket yoki bir konstruksiya doirasida ishlatiladi. Ba'zi holatlarda gradatsiya semantik kuchlanishni bosqichma-bosqich yig'adi, xiazm esa bu kuchlanishni mantiqiy-sintaktik jihatdan "muhrlaydi". Boshqa holatlarda esa xiazm markaziy fikrni beradi, gradatsiya esa shu markaz atrofida mazmuniy rivojni tashkil etadi. Bu holatlar poetik sintaksisning ko'p qatlamli va murakkab tabiatini ko'rsatadi.

Umumiy natijalar shuni tasdiqlaydiki, xiazm va gradatsiya o'zbek poetik nutqida quyidagi funksional yo'nalishlarda barqaror ishlaydi: birinchidan, semantik kontrast va darajalanishni kuchaytiradi; ikkinchidan, matnning ichki kompozitsiyasini tashkil etadi; uchinchidan, muallif bahosi va g'oyaviy urg'uni aniqlashtiradi; to'rtinchidan, poetik ritm va ohangdorlikni mustahkamlaydi. Ushbu natijalar keyingi Muhokama bo'limida mavjud nazariy qarashlar bilan qiyosiy tahlil qilinadi va umumiy ilmiy xulosalar bilan boyitiladi.

Muhokama

Olingan natijalar xiazm va gradatsiyaning o'zbek poetik nutqida alohida-alohida qo'llanadigan "bezak" vositalari emas, balki matnning ichki qurilishini boshqaradigan, mazmunni tartibga soladigan va ta'sirchanlikni barqaror kuchaytiradigan poetik-sintaktik mexanizmlar ekanini ko'rsatadi. Muhokama jarayonida eng avvalo shuni ta'kidlash zarurki, poetik matnda ifoda vositalari odatda bir qatlamli bo'lmaydi: bitta konstruksiyaning o'zida shakl, ma'no va pragmatik maqsad bir-biriga bog'lanadi. Natijalarda xiazmning simmetrik almashuv modeli faqat formani "go'zal" qilish bilan cheklanmay, mantiqiy urg'u hosil qilishi, fikrni qat'iylashtirishi, semantik markazni ajratib ko'rsatishi qayta-

qayta tasdiqlandi. Shuningdek, gradatsiya ham “ketma-ketlik” sifatida emas, balki ma’noni boshqaradigan dinamik tizim sifatida namoyon bo’ldi: u o’quvchini bitta nuqtadan ikkinchi nuqtaga yetaklaydi, hissiy kuchlanishni bosqichma-bosqich to’playdi yoki aksincha, bosqichma-bosqich yumshatadi. Shuning uchun bu ikki figura poetik sintaksisda nafaqat ifoda, balki mazmun va kompozitsiya birligini ta’minlovchi tayanch birliklar sirasiga kiradi. Xiazmning antiteza bilan uzviy tutashuvi haqida olingan natijalar alohida muhokamani talab qiladi. Poetika doirasida qarama-qarshilik ko’pincha semantik vosita sifatida ko’riladi, ammo tahlil shuni ko’rsatdiki, poetik nutqda qarama-qarshilikning ta’sirchanligi ko’p hollarda aynan sintaktik tashkil orqali mustahkamlanadi. Xiazmda elementlarning kesishma joylashuvi qarama-qarshi komponentlarni oddiy qiyosdan yuqoriroq darajaga olib chiqadi: o’quvchi qarama-qarshilikni faqat mazmuniy farq sifatida emas, balki kompozitsion va mantiqiy “tuzilma” sifatida ham idrok qiladi. Bu esa poetik ta’sirning barqarorligini oshiradi, chunki sintaktik simmetriya o’quvchi xotirasida kuchli iz qoldiradi, fikrni “yopiq” holatga keltiradi va umumlashtirishni osonlashtiradi. Shu nuqtada xiazmning ikki qirrası yaqqol ko’rinadi: bir tomondan, u mantiqiy qat’iylıkni kuchaytiradi; ikkinchi tomondan, emotsional baholashni keskinlashtiradi. Natijada badiiy matnda muallif pozitsiyasi aniqroq seziladi, g’oyaviy urg’u kuchliroq shakllanadi.

Xiazmning kontekstda kengaytirilishi ham poetik sintaksisning muhim qonuniyatini ko’rsatadi. Gap ichidagi xiazm ko’pincha lokal urg’u hosil qiladi: fikrning bir nuqtasini alohida ajratadi va o’quvchini shu nuqtada to’xtatib, semantik kontrastni yoki mantiqiy markazni sezdiradi. Gaplararo yoki band doirasida yuzaga chiqadigan kengaytirilgan xiazm esa kompozitsion xarakterga ega bo’lib, butun segmentning ichki tartibini

ushlab turadi. Bu holat poetik nutqning “mikromatn” darajasida ham sintaktik figuralar ishlashini, ya’ni xiazm faqat bir gapning ichki tuzilishi bilan cheklanmasligini ko’rsatadi. Kengaytirilgan xiazmlarda muallif fikrni bandning boshida qo’yib, bandning oxirida kesishma tarzda qayta bog’laydi yoki band ichida simmetrik qaytishlar orqali mazmuniy halqa hosil qiladi. Bunday halqa o’quvchini mazmun ichiga tortadi, fikrni tarqoq emas, yaxlit holda qabul qilishga yordam beradi. Shu jihatdan xiazm poetik matnning “yadro”sini mustahkamlaydigan va kompozitsion yopilishni ta’minlaydigan mexanizm sifatida talqin qilinadi.

Gradatsiya bo’yicha natijalarning muhokamasida esa bir masala alohida ajralib turadi: gradatsiya poetik nutqda faqat “kuchaytirish” vositasi emas, balki umumiy mazmuniy harakatni boshqaradigan tizimdir. Kuchayuvchi gradatsiyada o’quvchi bosqichma-bosqich kuchlanishni sezadi va kulminatsiyaga kelganida muallif bahosi yoki g’oyaviy cho’qqini aniq idrok etadi. Pasayuvchi gradatsiyada esa fikrning ichki energiyasi asta-sekin so’nadi, yakuniy ohangda sokinlik, xulosa yoki ichki sinish holati yuzaga keladi. Bu ikki yo’nalish poetik matnning dramatik qurilishiga bevosita ta’sir qiladi: kuchayuvchi gradatsiya konflikt yoki hissiy taranglikni to’playdi, pasayuvchi gradatsiya esa taranglikni yechadi yoki mulohazali yakunga olib boradi. Shu sababli gradatsiya poetik kompozitsiyaning rivoj chizig’ini belgilovchi vosita bo’lib xizmat qiladi.

Gradatsiyaning leksik va sintaktik realizatsiyasi ham muhokamada muhim xulosa beradi. Leksik gradatsiyada semantik pog’onalar ko’proq so’z tanlovi orqali beriladi, ya’ni baholash kuchayishi yoki pasayishi so’zlarning ma’no darajalari bilan ta’minlanadi. Sintaktik gradatsiyada esa pog’onalar asosan qurilishning o’zi bilan beriladi: parallel konstruktsiyalar, takroriy qoliplar, bo’laklarning bosqichma-

bosqich kengayishi yoki qisqarishi, intonatsion pauzalar orqali darajalanish hissi yuzaga keladi. Bu farq poetik nutqda ikki xil ta'sir kanalining ishlashini ko'rsatadi: leksik gradatsiya ma'noni zichlashtiradi, sintaktik gradatsiya esa ritm va ohangni kuchaytiradi. O'quvchi leksik gradatsiyada asosan ma'no pog'onalarini anglaydi, sintaktik gradatsiyada esa ma'no bilan birga "harakat"ni ham his qiladi. Demak, gradatsiya poetik nutqda semantik va prosodik qatlamlarni birlashtiradigan ko'priq vazifasini bajaradi.

Xiazm va gradatsiyaning ketma-ket yoki qo'shma ishlashi haqidagi natijalar poetik sintaksisning integrativ tabiatini yanada aniq ko'rsatadi. Poetik matnning eng ta'sirchan segmentlarida muallif ko'pincha bir figuradan ikkinchisiga o'tib, ta'sir mexanizmini kuchaytiradi: gradatsiya orqali kuchlanishni yig'adi, xiazm orqali esa fikrni mantiqan "yopadi"; yoki aksincha, xiazm orqali markaziy g'oyani qat'iy belgilab, gradatsiya orqali shu markaz atrofida hissiy va semantik rivojni quradi. Bunday ketma-ketlik o'quvchi idrokida ikkita natija beradi: birinchidan, fikrning mantiqiy aniqligi ortadi; ikkinchidan, emotsional ta'sir kuchayadi. Shu holatlar xiazm va gradatsiyani bitta tizimning ikki tomoni sifatida ko'rishga imkon beradi: xiazm ko'proq simmetriya va kontrast bilan ishlasa, gradatsiya ko'proq dinamika va intensivikasi bilan ishlaydi. Ular qo'shilganda esa poetik matnning ichki energiyasi va kompozitsion mustahkamligi bir vaqtda ortadi.

Umuman, muhokama natijalarni quyidagicha mustahkamlaydi: xiazm poetik matnda mantiqiy-intonatsion markaz yaratishga moyil bo'lgan figura, gradatsiya esa mazmuniy rivoj va emotsional dinamika yaratishga moyil bo'lgan figuradir. Ikkalasi ham poetik sintaksisning barqaror vositalari sifatida o'zbek poetik nutqida yuqori funksional imkoniyatga ega bo'lib, badiiy ifodaning aniqligi, ta'sirchanligi va kompozitsion yaxlitligini ta'minlashda uzviy

ishlaydi. Shu asosda keyingi yakuniy bo'limda umumiy xulosalar jamlanadi va bob bo'yicha asosiy natijalar qisqa tarzda bayon qilinadi.

Xulosa

Mazkur bob doirasida o'tkazilgan tahlil natijalari o'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya figuralari poetik sintaksisning barqaror va yuqori funksional imkoniyatga ega birliklari ekanini tasdiqladi. Xiazm sintaktik elementlarning kesishma asosida joylashuvi orqali matnda simmetriya va semantik urg'u hosil qilib, fikrning mantiqiy aniqligini kuchaytiradi hamda baholash munosabatini qat'iylashtiradi. Ayniqsa, xiazmning antiteza bilan tutashgan holatlari qarama-qarshilikni shakl darajasida mustahkamlab, g'oyaviy markazni aniq ajratib ko'rsatishga xizmat qilishi kuzatildi. Gradatsiya esa semantik dinamika yaratib, emotsional intensivlikning bosqichma-bosqich kuchayishi yoki pasayishini ta'minlaydi; u poetik kompozitsiyada rivoj, kulminatsiya va yakun ohangini tashkil etuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Leksik gradatsiya ma'no pog'onalarini zichlashtirsa, sintaktik gradatsiya parallel qoliplar va ritmik tashkil orqali ta'sirchanlikni oshiradi. Muhimi, xiazm va gradatsiyaning ketma-ket yoki qo'shma qo'llanishi poetik matnning mantiqiy-kompozitsion yaxlitligi bilan emotsional-ekspressiv kuchini bir vaqtda mustahkamlab, muallif g'oyasining estetik ifodasini samarali ta'minlaydi. Shu tariqa, bob xulosalari poetik sintaksis tahlilida xiazm va gradatsiyani tizimli birliklar sifatida yoritish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Abdurahmonov X. O'zbek og'zaki xalq ijodi sintaksisining xususiyatlari. Filol. fan. dokt. avtoref. – T., 1977, 35 b.
Abdurahmonov G'. Qo'shma gap sintaksisi asoslari. – T., 1958, 322 b.

- Abdurahmonov G'. O'zbek adabiy tilining stilistik normalari. // O'zbek tili va adabiyoti, 1960, 1-son, 49–54-b.
- Abdurahmonov G'. O'zbek adabiy tilining adabiy normalari. // Nutq madaniyatiga oid masalalar to'plami. – T.: Fan, 1973, 51–55-b.
- Abdurahmonov G'. Yozma nutq uslubini yaratuvchi vositalar. // O'zbek tili va adabiyoti, 1994, 3-son, 22–23-b.
- Admoni V.G. Hozirgi nemis tilining tuzilishi. – L.: Prosveshcheniye, 1972, 312 b.
- Askarova M. Ergashgan qo'shma gaplar sinonimikasi. // O'zbek tili grammatikasi, II qism, II qism. – T., 1976, 508–527-b.
- Babaxanova D.I. Ofitsialno-delovoy stil sovremennogo uzbekskogo yazyka. Avtoref. diss. kand. filol. nauk. – M., 1987, 17 s.
- Balli Sharl. Fransuzskaya stilistika. – M., 1961, 394 s.
- Barlyus L.G. Russkiy yazyk. Stilistika. – M., 1978, 252 s.